

بررسی و تحلیل گونه‌شناسی سفالینه‌های آغاز دوران اسلامی تا پایان دوره صفوی منطقه همدان

محمدابراهیم زارعی^I
محمد شعبانی^{II}

(صص: ۱۲۶ - ۱۰۹)
تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۲/۰۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۳/۲۳
شناسه دیجیتال (DOI): 10.30699/PJAS.3.8.109

چکیده

وجود مسیرهایی مانند شاهراه خراسان و راه فرعی شاهی در منطقه همدان باعث شده است که این منطقه به‌عنوان یک چهارراه منطقه‌ای در طول دوران مختلف تاریخی شناخته شود. در دوران اسلامی این مسیرهای تجاری و زیارتی باعث پیدایش انواع فرهنگ‌های مختلف سفالگری می‌شوند. با توجه به تأثیرپذیری فرهنگ‌های سفالگری منطقه همدان از مناطق بزرگ تولید سفالینه‌های اسلامی، در این پژوهش سعی شده به پرسش‌هایی از قبیل: گونه‌های سفالگری دوران اسلامی همدان کدام‌اند؟ کدام گونه‌های سفالی منطقه همدان از ویژگی‌های بومی و محلی برخوردارند؟ پاسخ داده شود. هدف اصلی نیز شناسایی انواع گونه‌های سفالی منطقه است که این فرآیند از طریق مطالعه داده‌های باستان‌شناختی حاصل از بررسی‌ها و کاوش‌های علمی صورت گرفته است. در طول این پژوهش تعداد بیش از ۱۲ گونه سفالی دوران اسلامی در منطقه شناسایی گردید. تمامی این گونه‌ها در بازه زمانی قرون نخستین اسلامی، قرون میانی و قرون متأخر قرار می‌گیرند. در قرون نخستین اسلامی منطقه، انواع سفالینه‌های ساده بدون لعاب، گونه منقوش گلی و سفالینه‌های اسگرافیاتو به دست آمده است. دوره بعدی مربوط به سفالینه‌های قرون میانی است. از جمله گونه‌های سفالی این دوران منطقه، می‌توان به انواع سفالینه‌های تک‌رنگ، سفالینه‌های بدون لعاب با نقوش قالبی، سفالینه‌های قلم‌مشکی، سیلوئت (سایه‌نما)، سفالینه‌های سلطان‌آباد، سفالینه‌های زرین‌فام و گونه آبی و سفید قرون میانی اشاره نمود. آخرین گروه از سفالینه‌های دوران اسلامی همدان مربوط به سفالینه‌های قرون متأخر است. در این دوران، تولید گونه‌هایی مانند آبی و سفیدهای دوران صفوی و سفالینه‌های منقوش روی لعاب با نقوش ناشیانه رواج پیدا می‌کند.

کلیدواژگان: همدان، گونه‌های سفالی، دوران اسلامی.

I. استاد گروه باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینا (نویسنده مسئول).
me-zarei@basu.ac.ir & mohamadezare@yahoo.com
II. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینا.

مقدمه

همدان از جمله مناطقی است که در طول تاریخ دارای یک موقعیت سوق الجیشی بوده است. این منطقه ارتباط فلات مرکزی و شرق ایران را با غرب و بین‌النهرین میسر می‌ساخت. وجود مسیرهای اصلی، مانند شاهراه خراسان بزرگ و راه فرعی شاهی باعث تأثیرپذیری این منطقه از تغییر و تحولات فرهنگ‌های مختلف جوامع انسانی شده است. یکی از این تحولات در ایجاد سبک‌های گوناگون سفالگری دوران اسلامی دیده می‌شود. بررسی‌های سطحی روی محوطه‌های دوران اسلامی منطقه همدان نشان از آن دارد که در این منطقه انواع سبک‌های سفالگری شناخته شده مناطق مختلف ایران، رواج داشته است. این در حالی است که به جز محوطه درگزین و دو مجموعه دستکند زیرزمینی ارزانفود و سامن، هنوز هیچ‌یک از محوطه‌های دوران اسلامی با رویکرد شناسایی و معرفی انواع گونه‌های سفالگری دوران اسلامی کاوش نشده است. با استناد به داده‌های حاصل از بررسی و کاوش‌های باستان‌شناختی که در منطقه همدان انجام شده، به نظر می‌رسد که به جز چند قرن اولیه که در نبود کاوش لایه نگارانه فرهنگ‌های سفالگری این منطقه هنوز روشن نیست، اطلاعات ما از سفالگری قرون بعدی که عموماً از بررسی‌های باستان‌شناختی حاصل آمده، بیشتر در دسترس قرار دارد. در این پژوهش با مطالعه این داده‌ها، انواع گونه‌های تزئینی که عموماً مربوطه به قرون میانی اسلامی هستند، مانند سفالینه‌های ساده بدون لعاب با نقش قالبی، گونه‌های مختلف اسگرفیاتو، انواع قلم‌مشکی، زرین‌فام، آبی و سفیدهای قرون میانی و متأخر و غیره در منطقه همدان شناخته شده‌اند.

پرسش‌های پژوهش: در این پژوهش سعی شده به پرسش‌هایی از قبیل: گونه‌های سفالگری دوران اسلامی همدان کدام‌اند؟ کدام گونه‌های سفالی منطقه همدان از ویژگی‌های بومی و محلی برخوردارند؟ پاسخ داده شود.

روش تحقیق: در این پژوهش تلاش شده است با استفاده از روش تاریخی، توصیفی-تحلیلی و به شیوه اسنادی یا کتابخانه‌ای، تمامی اطلاعات مربوط به سفال اسلامی منطقه همدان در بازه زمانی قرون اولیه تا اواخر دوره صفوی گردآوری و انواع سبک‌های تزئینی آن معرفی شود. در این بین تمامی قطعات هر گونه تزئینی که در طول کاوش‌ها و بررسی‌های باستان‌شناختی معرفی شده‌اند در داخل جدول ذکر شده است. در روش اسنادی تمامی اطلاعات و داده‌های مربوط به گزارش‌های باستان‌شناسی موجود در مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان همدان و مقالات منتشر شده در مجلات، جمع‌آوری شده و اطلاعات آن‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

پیشینه مطالعات

بسیاری از مطالعات باستان‌شناسی حوزه سفالینه‌های همدان مرتبط با دوران تاریخی و پیش از تاریخی تمرکز دارند. به همین خاطر فرهنگ‌های سفالی این دوران از تاریخ منطقه، بیشتر شناخته شده است، اما در سالیان اخیر نیز مطالعات پراکنده‌ای در ارتباط با سفال دوران اسلامی آن صورت گرفته است. از جمله این مطالعات که دانش ما نسبت به سفال اسلامی همدان را افزایش می‌دهد می‌توان به کاوش باستان‌شناسی شهر دوره اسلامی درگزین (زارعی، ۱۳۹۱)، بررسی الگوهای استقرار قرون نخستین اسلامی تا اواخر دوره صفوی حوزه مرکزی همدان (شعبانی، ۱۳۹۴)، کاوش و پیگردی قلعه باستانی باشقورتاران کبودرآهنگ (رحمانی، ۱۳۹۲)، مطالعات باستان‌شناختی مجموعه دست‌کند زیرزمینی ارزانفود (خاکسار، ۱۳۹۰، ۱۳۸۹ الف)، کاوش‌های باستان‌شناختی مجموعه دست‌کند زیرزمینی سامن (خاکسار، ۱۳۸۶، ۱۳۹۰ ب)، گزارش‌های فصلی فصل اول و دوم، از دور چهارم کاوش‌های باستان‌شناختی تپه هگمتانه (رنجبران

و بختیاری، ۱۳۹۲) و کاوش اضطراری میدان امام خمینی (شعبانی، ۱۳۹۷) و کوچه جراحان شهر همدان (شعبانی، ۱۳۹۶) اشاره کرد. علاوه بر کاوش‌های صورت گرفته، در طول بررسی‌های باستان‌شناسی و تعیین عرصه و حریم برخی از محوطه‌های باستانی نیز می‌توان اطلاعاتی از سبک‌های سفالگری اسلامی منطقه کسب نمود. اضافه بر فعالیت‌های باستان‌شناسی، تعدادی مقالات در رابطه با سفال اسلامی همدان نیز منتشر شده است؛ از جمله این مقالات می‌توان به «بررسی و مطالعه سفال‌های دوره ایلخانی به دست آمده از کاوش‌های باستان‌شناسی ارزانفود» (زارعی و همکاران، ۱۳۹۳)، «بررسی و تحلیل سفال‌های اسلامی محوطه زینوآباد بهار-همدان» (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵) و «بررسی و تحلیل سفال‌های دوره اسلامی مجموعه معماری دستکند سامن» (همتی ازندریانی و همکاران، ۱۳۹۶) اشاره کرد. پراکندگی مطالعات و عدم وجود یک پژوهش کامل نسبت به معرفی گونه‌های سفالی دوران اسلامی کل منطقه همدان باعث شده است که در این مقاله، ویژگی‌های این نوع تولیدات دوران اسلامی منطقه را مورد بررسی و تحلیل قرار دهیم.

موقعیت تاریخی استان همدان

استان همدان جزو استان‌های غربی کشور ایران است. این استان کوهستانی واقع در دامنه‌های رشته‌کوه الوند، از سمت شرق به ارتفاعات و بیابان‌های ایران مرکزی و از سمت غرب پس از سلسله جبال عظیم زاگرس به جلگه بین‌النهرین محدود شده است. قرارگیری بین این دو حوزه (ایران مرکزی و بین‌النهرین)، در گذشته همدان را تبدیل به یکی از مهم‌ترین ایستگاه‌های مسیرهای مختلف تجاری و زیارتی کرده بود. با وجود این مسیرهای ارتباطی، احتمال تأثیرپذیری منطقه همدان از مراکز مهم سفالگری دوران اسلامی دور از انتظار نیست، برای نمونه، عبور مسیرهایی از قبیل جاده خراسان بزرگ که در گذشته مهم‌ترین مسیر ارتباطی بین ایران مرکزی و بین‌النهرین بود (دوری، ۱۳۷۵: ۸۳)، احتمالاً باعث تأثیر هنر سفالگری دوران اسلامی شرق ایران به خصوص نیشابور و در ادامه آن مناطقی مانند ری و کاشان (فلات مرکزی) در این منطقه شده است. علاوه بر این، با وجود مسیر فرعی راه شاهی که همدان را به حوزه‌های جنوبی و به ویژه شوش متصل می‌کرد (Weiss & Young, 1975: 33) و در قرون متأخر اسلامی بخشی از این مسیر ارتباط بین همدان و سلطان‌آباد را میسر می‌ساخت و مسیر همدان به سمت سلطانیه (القاشانی، ۱۳۸۴: ۸۹-۸۸) و آق‌کند (شیروانی، ۱۳۸۹: ۶۵۶) و در ادامه شمال غرب ایران، نشان از ارتباط مراکز معروف سفالگری قرون مختلف اسلامی با منطقه همدان دارد. به هر ترتیب - چهارراه تاریخی همدان - نه تنها در دوران پیش از تاریخی و تاریخی، بلکه در دوران اسلامی نیز فعال بوده و باعث تأثیرپذیری فرهنگ و هنر سفالگری این منطقه از مراکز بزرگ سفالگری دوران اسلامی در مناطق مختلف ایران شده است.

سبک‌های تزئینی سفالگری دوران اسلامی همدان

بعد از بررسی تمامی منابع باستان‌شناختی منطقه، تعداد بیش از ۱۲ گونه سفالی مربوط به بازه زمانی قرون اولیه اسلامی تا اواخر دوران صفویه مشخص گردید. این گونه‌های سفالی شامل سفال‌های ساده و بدون لعاب، انواع سفال با لعاب‌های تک‌رنگ، سفالینه‌های منقوش با پوشش گلی، سفال‌های قالبی، اسگرافیاتو، سفالینه‌های کنده زیر لعاب، انواع سفال‌های نقاشی زیر لعاب از نوع قلم‌مشکی، سیلوئت، انواع نقاشی روی لعاب از نوع زرین‌فام، سفال‌های گونه سلطان‌آباد، سفالینه‌های معروف آبی و سفید و سبک‌های متفرقه که عموماً مربوط به دوران متأخرتر، یعنی دوره قاجار هستند، می‌شود. در طول بررسی گونه‌های مورد اشاره، به دلیل ویژگی‌های متنوع ظروف

سفالی در شکل، ترکیب خمیره و نوع ساخت، تنها سعی شده است ظروف به لحاظ ویژگی‌های شاخص و متمایز که نشان از تفاوت سبک تزئینی دارند، مورد بررسی قرار گیرند.

سفالینه‌های ساده و بدون لعاب

به دلیل نبود ویژگی شاخص در بسیاری از این سفالینه‌ها نمی‌توان به قطع آن‌ها را به بازه زمانی خاصی از دوران اسلامی یا دوران دیگر محدود نمود؛ علاوه بر این، نبود یک کاوش با رویکرد لایه‌نگارانه در محوطه‌ای مربوط به اواخر دوره ساسانی و قرون اولیه اسلامی در منطقه، اطلاعات ما از ویژگی‌های سفالگری این دوران را بسیار محدود کرده و تشخیص تعلق آن‌ها به یک دوره خاص را تقریباً غیرممکن می‌سازد. به همین دلیل این سفالینه‌ها تنها با مطالعات گونه‌شناختی با مراکز شاخص این دوران شناخته شده‌اند. ظروف بدون لعاب عموماً چرخ‌ساز هستند، اما قطعاتی نیز به صورت دست‌ساز تولید شده‌اند. این دسته از ظروف با گل رس به رنگ‌های نخودی تا قهوه‌ای ساخته شده‌اند و سطح داخلی و خارجی آن‌ها با استفاده از لعابی از جنس و رنگ خمیره، پوشش یافته است. شاموت این سفال‌ها اغلب با موادی مانند شن نرم، ماسه و یا ماسه‌بادی ترکیب شده است؛ هرچند در میان برخی قطعات نیز خرده‌های ریز آهک و میکای نقره‌ای نیز دیده می‌شود. شکل ظروف متنوع بوده و اغلب شامل انواع کاسه‌های دهان‌گشاد، پیاله‌ها، فنجان، کوزه و خمره است. برخی از ظروف ساده بدون لعاب با استفاده از شیوه نقش‌کنده، افزوده، مهرزده و یا قالبی^۲ منقوش شده‌اند. نقوش به‌کاررفته در این ظروف عموماً اشکال هندسی است. یکی از متداول‌ترین نقوش تزئینی، الگوهای کنده‌شانه‌ای هستند (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۰). این تزئینات بر روی قسمت فوقانی ظروف مانند گردن و شکم ظرف کار شده است، اما به ندرت استفاده از کتیبه نیز دیده می‌شود (همتی‌ازندریانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۹۴)، (جدول ۱).

جدول ۱. نمونه سفال‌های ساده بدون لعاب منطقه همدان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

			
محوطه درگزین رزن (زارعی، ۱۳۹۱: ۲۷۰).	مجموعه معماری دستکند زیرزمینی سامن (خاکسار، ۱۳۸۷: ۳۷۶).	مجموعه دستکند زیرزمینی ارزانفود (خاکسار، ۱۳۸۹: ۳۳۲).	محوطه زینوآباد (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۰).
			
میدان امام‌خمینی (شعبانی، ۱۳۹۷: ۲۳۴).	تپه‌خاکستر کیودرآهنگ (بلمکی، ۱۳۸۸: ۳۲۱).	محوطه قلعه پرلوک بهار (شعبانی، ۱۳۹۴: ۱۴۱).	مسجد جامع همدان (هژبری، ۱۳۸۵: ۱۰۶).

ظروف منقوش روی گلابه

تاکنون تعداد محدودی از این گروه سفال‌ها در منطقه همدان، از سه محوطه مسجد جامع همدان، لائودیسه نه‌اوند و زینوآباد مهاجران به دست آمده است. سفالینه‌های منقوش روی گلابه این سه محوطه در تمامی ویژگی‌های ساختاری مشابه سفال‌های ساده و بدون لعاب منطقه هستند.

این‌گونه از سفالینه‌ها تماماً چرخ‌ساز بوده و خمیره نخودی تا قهوه‌ای دارند. شکل ظروف نیز عموماً مربوط به کاسه‌های دهان‌گشاد و بشقاب است. در این‌گونه ابتدا ظروف با استفاده از گلابه‌ای به رنگ سفید یا شیری پوشش یافته و سپس نقوش به صورت خطوط هندسی به رنگ‌های سیاه، قهوه‌ای و آخرايي روی آن‌ها کار شده و سپس روی ظرف با لعاب شفاف سربی پوشیده شده است. در این ظروف پوشش سربی به کاررفته تنها در قسمت داخلی و بخشی از لبه بیرونی دیده می‌شود و خارج ظرف ساده و فاقد پوشش است (جدول ۲).

جدول ۲. نمونه سفال‌های لعاب‌دار با پوشش گلی منطقه همدان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

			
محوطه میدان امام خمینی همدان (شعبانی، ۱۳۹۷: ۲۲۰).	لاتودیسه نه‌اوند (رهبر، ۱۳۹۰: ۴۳).	محوطه زین‌آباد (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۱).	مسجد جامع همدان (هژبری، ۱۳۸۵: ۱۰۴).

ظروف منقوش با شیوه نقش‌کننده در گلابه

نمونه‌های زیادی از سفالینه‌های نقش‌کننده در گلابه که معروف به شیوه «اسگرافیاتو» است در محوطه‌های دوران اسلامی همدان به دست آمده است. در واقع گسترده‌ترین فرهنگ سفالگری اسلامی همدان که به نظر می‌رسد از ویژگی‌های محلی نیز برخوردار است، مربوط به این سبک است. این‌گونه تزئینی در همدان به دو صورت انجام می‌شده است؛ در گونه اول، ابتدا سطح ظرف را با پوشش گلابه به رنگ‌های مختلف پوشانده و سپس نقوش خطی را بر روی آن کنده‌اند و در انتها سطح ظرف را با لعاب سربی شفاف پوشش داده‌اند. این‌گونه تزئینی گاهی اوقات با لعاب پاشیده نیز همراه شده است (جدول ۳).

جدول ۳. نمونه سفال‌های نقش‌کننده در گلابه منطقه همدان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

			
محوطه زین‌آباد (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۲).	محوطه هگمتانه (رنجبران و بختیاری، ۱۳۹۲: ۳۶۹).	کم‌تپه کبودرآهنگ (بلمکی، ۱۳۸۸: ۳۲۸).	محوطه پاتپه تویسرکان (نظری‌ارشد، ۱۳۹۱: ۲۶۷).
			
محوطه درگزین رزن (زارعی، ۱۳۹۱: ۲۸۱).	تپه جنوبی دولت‌آباد قهاوند (بختیاری، ۱۳۸۷: ۱۴۴).	محوطه قلعه باباخنجر کبودرآهنگ (نظری‌ارشد، ۱۳۸۶: ۲۳۳).	محوطه قروق بهار (شعبانی، ۱۳۹۴: ۱۴۷).

در شیوه دوم که به شیوه «لعاب بری» یا «شانلوه» معروف است (Hobson, 1932: 24) به جای کندن نقوش در گلابه، کناره‌های نقوش در گلابه را تراش داده‌اند، به صورتی که نقوش نیم‌برجسته به نظر می‌رسد. در هر صورت هر دو شیوه به نوعی جزو نقوش کنده در گلابه یا همان اسگرافیاتو محسوب می‌شوند. این ظروف با خمیره‌ای به رنگ نخودی تا قرمز ساخته شده‌اند. سفالینه‌های اسگرافیاتو همدان چرخ‌سازند و گلابه رنگی تنها داخل ظروف را پوشانده است و بدنه خارجی ساده و فاقد هرگونه لعاب و آرایه تزئینی است؛ هرچند این گروه از سفالینه‌ها از پخت مناسبی برخوردارند، اما اغلب لعاب‌های به‌کاررفته بر روی آن‌ها کیفیت خوبی ندارد. به همین دلیل در برخی قسمت‌ها لعاب کنده و سطح سفال دیده می‌شود. این ظروف با استفاده از اشکال خطی و ساده هندسی و در برخی موارد با نقوش گیاهی بر روی لعاب‌های سربی به رنگ‌های سفید، شیری، سبز، آخراپی و قهوه‌ای تزئین شده‌اند. شکل ظروف نیز تنها در کاسه‌ها و پیاله‌های کوچک و به‌ویژه انواع بشقاب خلاصه می‌شود (جدول ۴).

جدول ۴. نمونه سفال‌های نقش لعاب بری یا شانلوه منطقه همدان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

		
لائودیسۀ نهاوند (رهبر، ۱۳۹۰: ۴۳).	محوطۀ زینوآباد (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۲).	محوطۀ هگمتانه (هزبری، ۱۳۸۹: ۴۴۱).

سفالینه‌های لعاب دار تک‌رنگ

تشخیص سفالینه‌های لعاب دار ساده نسبت به انواع بدون لعاب اغلب به آسانی صورت می‌گیرد، اما تشخیص بازه زمانی تولید آن‌ها در طول دوران اسلامی دشوار است. در نبود کاوش لایه‌نگارانه در منطقه، درواقع تنها با مطالعات تطبیقی، نوع خمیره و شکل ظروف، می‌توان تعلق آن‌ها به قرون مختلف اسلامی را مشخص نمود. سفالینه‌های لعاب دار تک‌رنگ همدان با استفاده از لعاب سربی به رنگ‌های فیروزه‌ای، آبی، سبز و قهوه‌ای^۳ و یا ترکیبی از لعاب سربی و لعاب شفاف قلیایی در تمام قرون اسلامی تا به امروز در منطقه تولید می‌شدند. علاوه بر این تولید سفالینه‌های لعاب دار لاجوردی و فیروزه‌ای به همراه لعاب شفاف قلیایی نیز در قرون میانی اسلامی منطقه رواج داشته است (شعبانی، ۱۳۹۴: ۱۵۰-۱۴۷). استفاده از لعاب‌هایی به رنگ قهوه‌ای، آخراپی و زرد نیز در قرون متأخر اسلامی در منطقه رایج بوده است و به نظر می‌رسد از تولیدات محلی این منطقه باشند. سفالینه‌های لعاب دار ساده تک‌رنگ تقریباً تمامی ویژگی‌های سفالینه‌های ساده بدون لعاب را دارند، با این تفاوت که برخی از آن‌ها با خمیره فریت ساخته شده‌اند و بر روی تمامی آن‌ها لعاب یک‌رنگ به‌کاررفته است. بر روی برخی از سفالینه‌های این سبک نقوش افزوده و کنده به شکل‌های ساده هندسی نیز دیده می‌شود. عموماً این تزئینات بر روی شانه یا گردن ظرف قرار دارند (جدول ۵).

جدول ۵. نمونه سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ منطقه همدان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

			
لائودیسۀ نه‌اوند (رهبر، ۱۳۹۱: ۱۵۵).	مجموعۀ معماری دستکند زیرزمینی سامن (خاکسار، ۱۳۸۷: ۳۷۶).	تپۀ قلعه‌جوق کبودآهنگ (بلمکی، ۱۳۸۸: ۲۲۵).	محوطۀ زینوآباد (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۴).
			
پسه‌تپه همدان (شعبانی، ۱۳۹۴: ۱۵۱).	محوطۀ کول‌تپه همدان (شعبانی، ۱۳۹۴: ۱۴۴).	محوطۀ دهپياز همدان (شعبانی، ۱۳۹۴: ۱۴۴).	محوطۀ کوره‌تپه غربی فامنین (بختیاری، ۱۳۸۸: ۶۹).

سفالینه‌های بدون لعاب قالبی

سفال با تزئینات قالبی از دوره ساسانی رایج بود، اما تولید این ظروف در دوره سلجوقی و در مراکزی مانند نیشابور به اوج خود رسید (دژم‌خوی، ۱۳۸۶: ۲۸؛ Wilkinson, 1973). با وجود این تولید سفال مذکور در منطقه‌ای محدود و تنها در محوطه‌های شاخص با وسعت زیاد دیده می‌شود. خمیره این سفالینه‌ها در دو رنگ نخودی و قهوه‌ای قرار دارد. داخل و خارج آن‌ها نیز با استفاده از دوغابی از جنس خمیره خود سفال پوشیده شده است. درواقع تنها تفاوت این‌گونه با سفالینه‌های ساده و بدون لعاب، استفاده از تزئینات قالبی و مَه‌ری برروی ظروف است. نقوش به‌کاررفته در این سفالینه‌ها برخلاف تولیدات مراکز بزرگ سفالگری مانند نیشابور و یا دقیانوس (چوبک، ۱۳۹۱: ۹۱-۸۹)، بسیار ساده و عموماً مربوط به اشکال هندسی است. فراوان‌ترین الگوی تزئینی برروی این ظروف، نقوشی به‌شکل خطوط داندانه‌دار موج (زیبی شکل) است که برروی قسمت فوقانی آن‌ها ایجاد شده است. براساس فراوانی این نوع الگوی تزئینی در سفالینه‌های قالب‌زده همدان شاید بتوان از آن به‌عنوان یک فرهنگ تزئینی محلی یاد کرد (جدول ۶).

سفالینه‌های قلم‌مشکی

سفالینه‌های موسوم به «قلم‌مشکی» که درواقع همان سفالینه‌های است که با شیوه نقاشی زیرلعاب تزئین شده‌اند، در محوطه‌های زیادی از منطقه به‌دست آمده است. تمامی این سفال‌ها با استفاده از خمیره سنجی ساخته و با استفاده از رنگ سیاه و در موارد نادر با استفاده از رنگ سبز (زارعی و همکاران، ۱۳۹۳: ۷۸) برروی زمینه فیروزه‌ای یا آبی تزئین شده‌اند و درانتها ظرف را با لعاب شفاف قلیایی پوشش داده‌اند. بیشتر تزئینات این ظروف با استفاده از الگوهای هندسی و گیاهی کار شده است، اما در بین آن‌ها استفاده از نقوش جانوری نیز دیده می‌شود (همتی‌ازندریانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۹۸). فرم آن‌ها نیز عموماً شامل کاسه‌های کوچک با بدنه‌های مقعر، بشقاب‌های پهن با زاویه‌ای در بدنه و کاسه‌های دهان‌گشاد با پایه‌های بلند مقعر و لبه‌های تخت T شکل است (جدول ۷).

جدول ۶. نمونه سفال‌های ساده بدون لعاب با نقش مُهری و قالب‌زده منطقه همدان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

			
محوطه درگزین رزن (زارعی، ۱۳۹۱: ۲۹۱).	محوطه میدان امام‌خیمینی همدان (شعبانی، ۱۳۹۷: ۲۱۲).	ویلاب تپه فامنین (بختیاری، ۱۳۸۸: ۲۶۰).	قلعه باشقورتالان کبودرآهنگ (رحمانی، ۱۳۹۲: ۱۱۱).
			
مسجد جامع همدان (هژبری، ۱۳۸۵: ۱۰۳).	مجموعه دستکند زیرزمینی ارزانفود (خاکسار، ۱۳۹۰: ۶۶).	محوطه هگمتانه (رنجبران و بختیاری، ۱۳۹۲: ۴۷۷).	محوطه زینوآباد (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۳).

جدول ۷. نمونه سفال‌های قلم‌مشکی منطقه همدان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

			
محوطه میدان امام‌خیمینی همدان (شعبانی، ۱۳۹۷: ۲۲۱).	مجموعه معماری دستکند سامن (همتی‌اندریانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۹۸).	مجموعه دستکند زیرزمینی ارزانفود (خاکسار، ۱۳۸۹: ۳۷۴).	کول تپه شهرستان همدان (شعبانی، ۱۳۹۴: ۱۵۳).
			
محوطه درگزین رزن (زارعی، ۱۳۹۱: ۳۰۴).	گیرتپه فامنین (بختیاری، ۱۳۸۸: ۴۸).	مجموعه دستکند زیرزمینی ارزانفود (خاکسار، ۱۳۹۰: ۳۹).	محوطه هگمتانه (رنجبران و بختیاری، ۱۳۹۲: ۴۱۶).

سفالینه‌های سبک سیلوئت

یکی از متفاوت‌ترین گونه‌های تزئینی سفالینه‌های اسلامی که امروزه با عنوان سبک «سیلوئت» یا «سیلوئت» شناخته می‌شود (Caldwell, 1967)، استفاده از شیوه نقوش تراشیده زیرلعاب است. این شیوه تزئینی تمامی ویژگی‌های ساختاری سفالینه‌های قلم‌مشکی را دارد و تنها تفاوت آن‌ها در استفاده از روش تزئینی متفاوت در این ظروف است. در این روش سفالینه را با دو رنگ آبی و سیاه

لعاب می‌دادند، سپس به منظور نقش‌اندازی، لعاب فوقانی را بر اساس نقش مایه‌های گیاهی و هندسی تراش داده و در انتها با لعاب شفاف قلیایی ظرف را می‌پوشاندند. بدین صورت نقوش تزئینی به‌رنگ لعاب تحتانی بر روی ظرف ظاهر می‌شد. در ظروف سفالی سبک سیلوئت، سفالگر به جای نقاشی، با استفاده از شیوه تراش روی لعاب، ظروف را تزئین می‌کرده است. این نوع سفالینه تنها در تعداد محدودی از محوطه‌های اسلامی منطقه همدان معرفی شده است (جدول ۸).

جدول ۸. نمونه سفال‌های سیلوئت منطقه همدان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

			
محوطه زینوآباد (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۶).	تپه‌علی‌آباد بخش زند ملایر (جانجان، ۱۳۹۱: ۴۷۹).	محوطه هگمتانه (رنجبران و بختیاری، ۱۳۹۲: ۴۹۸).	تپه‌گلدسته ملایر (نظری‌ارشد، ۱۳۸۶ الف: ۲۵۶).

سفالینه‌های سبک سلطان‌آباد

یکی دیگر از سبک‌های رایج سفالگری دوران اسلامی منطقه همدان، سفال‌های نقاشی زیرلعاب موسوم به سبک «سلطان‌آباد» است. تعدادی از قطعات سفالی مربوط به انواع این سبک تزئینی در منطقه همدان و عموماً از محوطه‌های شاخص به دست آمده است. این سفالینه‌ها نیز مانند انواع قلم‌مشکی عموماً با ترکیبی از خمیره سنگی ساخته شده‌اند، اما به صورت محدود نمونه‌هایی با خمیره گل‌رس به‌رنگ نخودی نیز دیده می‌شود (همتی‌ازندریانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۰۰). نقوش به‌کاررفته در نوع سفالینه‌ها متنوع بوده و شامل نقوش هندسی، گیاهی و جانوری است. استفاده از نقوش گیاهی بر روی این نوع سفالینه‌ها بیشتر دیده می‌شود. فرم آن‌ها نیز عموماً مربوط به کاسه‌های مخروطی‌شکل دهان‌گشاد با لبه‌های تخت T شکل و بشقاب‌های پهن با زاویه‌ای در بدنه می‌شود (جدول ۹).

سفالینه‌های زرین‌فام

نمونه‌های مربوط به قرون اولیه این نوع از سفالینه‌ها در نیشابور و شوش معرفی شده‌اند (Wilkinson, 1973: 19)، اما سفالینه‌های زرین‌فام همدان در تعدادی محوطه محدود و تماماً از گونه قرون میانی هستند و تاکنون نمونه‌های اولیه آن در این منطقه معرفی نشده است. این نوع سفالینه‌ها نیز با دو نوع خمیره گل‌رس نخودی‌رنگ و خمیره سنگی و با استفاده از چرخ سفالگری ساخته شده‌اند. تمامی سفالینه‌های معرفی شده، شکل منظم و یکنواختی داشته و به دلیل پخته شدن در حرارت مناسب از کیفیت ساخت بالایی برخوردارند. سطح داخلی و خارجی سفالینه‌ها در وهله اول با استفاده از لعاب مات سفیدرنگی پوشیده شده و سپس نقوش بر روی آن به‌کاررفته است و در انتها با استفاده از لعاب شفاف قلیایی، تمامی سطح ظرف پوشیده شده است. برای منقوش کردن این‌گونه از سفالینه‌های منطقه همدان بیشتر از نقوش هندسی استفاده شده است؛ هرچند به دلیل محدود بودن تعداد سفالینه‌های معرفی شده، این امکان وجود دارد که مانند زرین‌فام‌های مراکز معروفی مانند ری و کاشان نقوش حیوانی و انسانی نیز بر روی آن‌ها به‌کار رفته باشد. شکل ظروف سفالینه‌های زرین‌فام همدان در کاسه‌های دهان‌گشاد با لبه T شکل و پیاله‌های کوچک خلاصه می‌شود (جدول ۱۰).

جدول ۹. نمونه سفال‌های سلطان‌آباد منطقه همدان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

			
محوطه زینوآباد (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۶).	مجموعه معماری دستکند زیرزمینی سامن (همتی‌ازندریان و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۰۰).	مجموعه دستکند زیرزمینی ارزائفود (زارعی و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۷).	محوطه هگمتانه (رنجبران و بختیاری، ۱۳۹۲: ۴۹۸).
			
محوطه زینوآباد (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۶).	محوطه میدان امام‌خمینی همدان (شعبانی، ۱۳۹۷: ۲۳۸).	محوطه میدان امام‌خمینی همدان (شعبانی، ۱۳۹۷: ۱۶۸).	تپه گبر قلعه فامنین (بختیاری، ۱۳۸۸: ۴۸).

جدول ۱۰. نمونه سفال‌های زرین‌فام منطقه همدان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

			
محوطه زینوآباد (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۷).	محوطه زینوآباد (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۷).	مجموعه معماری دستکند سامن (همتی‌ازندریانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۰۱).	مجموعه معماری دستکند سامن (همتی‌ازندریانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۰۱).

سفالینه‌های آبی و سفید

نمونه‌های اولیه این نوع از ظروف در مراکز بزرگ سفالگری مانند شوش و نیشابور به دست آمده است (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۱۱۱؛ Wilkinson, 1973: 282). علاوه بر این نمونه‌های قرون میانی سفالینه‌های آبی و سفید در مراکز میانی مانند نیشابور (Wilkinson, 1973: 280)، جرجان (مرتضایی، ۱۳۸۳: ۶۴)، ری (Treptow, 2007: 37)، بیستون (کلایس، ۱۳۸۵: ۳۳۴) و همچنین همدان (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۵) معرفی شده است. سفالینه‌های آبی و سفید همدان در دو گروه آبی و سفیدهای قرون میانی و آبی و سفیدهای قرون متأخر تقسیم می‌شوند. سفالینه‌های آبی و سفید قرون میانی همدان با استفاده از دو نوع خمیره ساده نخودی و خمیره سنگی ساخته و با استفاده از رنگ آبی بر روی زمینه شیری یا سفید تزئین شده‌اند. بیشتر تزئینات این ظروف با استفاده از الگوهای هندسی و گیاهی کار شده است. فرم این ظروف نیز عموماً شامل کاسه‌های کوچک با بدنه‌های مقعر، بشقاب‌های پهن با زاویه‌ای در بدنه و به شکل محدود کاسه‌های دهان‌گشاد با پایه‌های بلند مقعر و لبه‌های تخت T شکل است. این گروه از سفالینه‌های اسلامی تنها در تعداد بسیار محدودی از محوطه‌های منطقه همدان معرفی شده‌اند (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۵)، (جدول ۱۱).

جدول ۱۱. نمونه سفال‌های آبی و سفید قرون میانی منطقه همدان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

			
	چال تپه بخش سامن ملایر (بختیاری، ۱۳۸۷: ۴۷۶).	مجموعه دستکند زیرزمینی ارزانفود (خاکسار، ۱۳۹۰: ۱۸).	مجموعه معماری دستکند زیرزمینی سامن (خاکسار، ۱۳۹۰: ۱۳۲).
			
محوطه زینوآباد (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۵).	مسجد جامع همدان (رنجبران، ۱۳۸۲).	مجموعه دستکند زیرزمینی ارزانفود (خاکسار، ۱۳۸۹: ۲۳۵).	مسجد جامع همدان (رنجبران، ۱۳۸۲).

اما از جمله مهم‌ترین مراکز تولید ظروف آبی و سفید قرون متأخر که از مشخصه‌های سفالگری دوران صفوی است، می‌توان کرمان و مشهد را نام برد (توحیدی، ۱۳۷۹: ۱۷۰؛ Lane, 1957: p7). این سبک از تزئین ظروف اسلامی در محوطه‌های شاخص منطقه همدان نیز به چشم می‌خورد. سفالینه‌های آبی و سفید قرون متأخر همدان دارای دو نوع خمیره ساده نخودی و خمیره سنگی هستند. هر دو نوع ظروف چرخ‌سازند و در کمال ظرافت ساخته شده‌اند. شیوه تزئین این گروه از سفالینه‌های آبی و سفید همدان با استفاده از روش نقاشی زیرلعاب شفاف قلیایی انجام شده است. جهت منقوش کردن ظروف عموماً از آرایه‌های گیاهی، هندسی و به صورت محدود از نقوش جانوری استفاده شده است. شکل ظروف نیز بیشتر کاسه‌های دهان‌گشاد، پیاله‌ها و بشقاب‌ها را شامل می‌شود (جدول ۱۲).

سفالینه‌های منقوش روی لعاب

این نوع از سفال‌های منطقه همدان مربوط به ظروفی است که با نقوش سیاه و آبی بر روی لعاب سربی سفید تزئین شده‌اند. لعاب سربی سفید رنگ تنها در داخل این نوع ظروف دیده می‌شود و قسمت بیرونی به جز بخشی از لبه، فاقد این نوع لعاب است. به دلیل کیفیت پایین سفال نیز اغلب در بخش‌هایی از ظرف لعاب ریخته است. خمیره این سفال‌ها به رنگ قهوه‌ای است و عموماً پخت مناسبی دارند، اما به دلیل ضخامت زیاد سطح یکنواختی ندارند. این ظروف با استفاده از خطوط موازی و نقوش ترکیبی هندسی و گیاهی ساده، منقوش شده‌اند. تمامی آرایه‌های این نوع ظروف با استفاده از قلم‌مو و به شکل ناشیانه کار شده است (جدول ۱۳).

تاریخ‌گذاری

در نبود کاوش‌های لایه‌نگارانه با تمرکز بر قرون اولیه اسلامی در منطقه همدان، تاکنون اطلاعات بسیار اندکی از انواع سبک‌های سفالگری این دوران به دست آمده است. این موضوع از این جهت نیز قابل بررسی است که احتمال استمرار فرهنگ‌های سفالگری دوران تاریخی در دوران اسلامی و لذا تولید این گونه‌های سفالی در منطقه حداقل برای چند قرن اولیه ادامه داشته است، در نتیجه

جدول ۱۲. نمونه سفال‌های آبی و سفید قرون متأخر منطقه همدان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

			
محوطه میدان امام خمینی همدان (شعبانی، ۱۳۹۷: ۳۳۹).	مجموعه معماری دستکند سامن (همتی‌زندریانی و دیگران، ۱۳۹۶: ۲۰۲).	محوطه درگزین رزن (زارعی، ۱۳۹۱: ۳۱۶).	محوطه امامزاده خضر همدان (کارگر، ۱۳۶۹: ۳۰).
			
محوطه میدان امام خمینی همدان (شعبانی، ۱۳۹۷: ۲۰۹).	محوطه امامزاده هادی‌ابن‌علی (آقاخانی: ۱۳۹۲).	محوطه هگمتانه (هژبری، ۱۳۸۹: ۲۶۶).	مسجد جامع همدان (هژبری، ۱۳۸۵: ۱۰۲).

جدول ۱۳. نمونه سفال‌های منقوش روی لعاب منطقه همدان (نگارندگان، ۱۳۹۷).

			
تپه‌گورستان امزاجرد همدان (شعبانی، ۱۳۹۴: ۱۵۷).	تپه دهپیز همدان (شعبانی، ۱۳۹۴: ۱۵۷).	محوطه هگمتانه (رنجبران و بختیاری، ۱۳۹۲: ۴۷۵).	مجموعه معماری دستکند سامن (همتی‌زندریانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۹۸).

تغییرات اندک بین این سبک‌ها ما را از شناخت کامل سفالگری قرون اولیه همدان بازمی‌دارد. علاوه بر این، وجود تعداد زیاد محوطه‌های تاریخی (به خصوص دوران اشکانی و ساسانی) که نشان از مورد توجه قرار گرفتن این منطقه در دوران مذکور دارد، به این احتمال قوت می‌بخشد (شعبانی، ۱۳۹۴: ۱۷۷)؛ لذا سخن گفتن در مورد سبک‌های سفالگری قرون اولیه همدان تا انجام مطالعات دقیق براساس داده‌های باستان‌شناختی حاصل از کاوش، در حال حاضر کمی مشکل است. به هر ترتیب، براساس پژوهش‌های صورت گرفته و مطالعات تطبیقی نمونه سفال‌های معرفی شده، چند گونه سفالی مربوط به قرون اولیه اسلامی از همدان را با شک و تردید می‌توان مورد بررسی قرار داد. یکی از این نمونه‌ها، انواع سفالینه‌های ساده بدون لعاب هستند که در تعداد زیادی از محوطه‌های منطقه همدان به دست آمده‌اند. نمونه‌های مشابه این نوع سفالینه‌ها در نیشابور (Wilkinson, 1973: 348) و قصر ابونصر شیراز (Whitcomb, 1973: 80) به دست آمده است. گونه شاخص دیگر از سفالینه‌های قرون اولیه همدان، انواع معروف به - ظروف لعاب‌دار با پوشش گلی - است که با نمونه‌های معرفی شده از منطقه سیستان (Watson, 2004: 230) و نیشابور (The Metropolitan Museum of Art, Accession Number: 40.170.577) قابل مقایسه هستند؛ اما یکی از گسترده‌ترین گونه‌های رایج قرون اولیه سفالینه‌های منطقه همدان مربوط به ظروف

اسگرافیاتو است. این سبک تزئینی در بسیاری از محوطه‌های اسلامی همدان معرفی شده‌اند. نمونه‌های مشابه این ظروف منطقه همدان در بسیاری از مناطق ایران شناخته شده است (گروبه، ۱۳۸۴: نمونه شماره ۵۴؛ 82-88: Fehervari, 2000).

همگام با مراکز بزرگ سفالگری قرون میانی که انواع گونه‌های شاخص سفالگری اسلامی ایران را تولید می‌کردند، در منطقه همدان نیز این گونه‌ها رواج پیدا می‌کند. بسیاری از انواع گونه‌های سفالی این دوران در بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناختی که در منطقه همدان انجام شده، معرفی شده است. از این دوران استفاده از خمیره سنگی در ساخت سفالینه‌ها دیده می‌شود. یکی از این گونه‌ها، سفالینه‌های لعاب‌دار تک‌رنگ است. گونه‌های مشابه این نوع سفال منطقه همدان در بسیاری از مراکز بزرگ سفالگری از جمله در نیشابور (Wilkinson, 1973: 348) و قصرابونصر شیراز (The Metropolitan Museum of Art, Accession Number: 33.175.174) تولید می‌شده است. از این دوران در منطقه همدان هم‌زمان با مراکز دیگر، گونه خاصی از سفالینه‌های بدون لعاب با نقوش قالبی رایج می‌شود. نمونه‌های اعلای این نوع از ظروف در کاوش‌های نیشابور (Wilkinson, 1973: 284-288) و قصر ابونصر شیراز (Whitcomb, 1973: 81) به دست آمده است. اما یکی از گسترده‌ترین سبک‌های سفالگری قرون میانی اسلامی همدان مربوط به گونه قلم‌مشکی است؛ این گونه سفالی منطقه همدان، علاوه بر قرون میانی با تغییراتی در نوع آرایه‌های تزئینی در قرون متأخر نیز تولید می‌شدند (شعبانی، ۱۳۹۴: ۱۵۹). نمونه‌های مشابه قلم‌مشکی‌های همدان را می‌توان در مراکزی مانند سلطان‌آباد (V & A Museum, No: 41-1908) و کاشان (The Metropolitan Museum of Art Accession Number: 68.215.11) مشاهده نمود. سفالینه‌های سیلوت گونه دیگری هستند که در قرون میانی اسلامی در همدان تولید می‌شدند. این نوع سفالینه تنها در تعداد محدودی از محوطه‌های اسلامی همدان معرفی شده است. نمونه مشابه سیلوت‌های همدان در کاشان (The Metropolitan Museum of Art, Accession Number: 20.120.64) و دیگر نقاط ایران معرفی شده‌اند (Fehervari, 2000: 107)؛ اما یکی از شاخص‌ترین گونه‌های سفالی قرون میانی اسلامی منطقه همدان، سفالینه‌های منقوش زیرلعاب از نوع معروف به سبک سلطان‌آباد هستند. این گونه سفالی که در تنوع زیادی تولید شده‌اند، در منطقه همدان به صورت محدود و تنها در محوطه‌های شاخص به دست آمده است که عموماً مربوط به دوره ایلخانی هستند. نمونه‌های قابل‌مقایسه ظروف سبک سلطان‌آباد همدان را می‌توان در سلطان‌آباد (Freer and Sackler Gallery, Accession Number: S1997.129)، تخت سلیمان (Haddon, 2011: 77) و بیستون (Luschey-Schmeisser, 1996: 233) مشاهده کرد. سفالینه‌های زرین‌فام از جمله گونه‌های شاخص سبک‌های تزئینی قرون میانی اسلامی منطقه همدان هستند. این گونه سفالی در منطقه همدان بسیار محدود بوده و تنها از چند محوطه بسیار شاخص به دست آمده است. نمونه‌های مشابه زرین‌فام‌های همدان را می‌توان در تعدادی از مراکز بزرگ سفالگری ایران (Fehervari, 2000: 225-226) مشاهده نمود. گونه‌ای از آبی و سفید که به آبی و سفیدهای قرون میانی معروف هستند (صالحی‌کاخکی و همکاران، ۱۳۹۱: ۴) نیز از منطقه همدان به دست آمده است. این گونه از سفالینه‌های اسلامی تنها در چند محوطه شاخص معرفی شده‌اند. نمونه‌های مشابه این گونه سفالی بسیار محدود بوده و تنها می‌توان در کاشان (Freer and Sackler Gallery, Accession Number: S1997.115) و تخت سلیمان (Haddon, 2011: 94) مشاهده کرد.

در قرون متأخر اسلامی در منطقه همدان برخی از گونه‌های سفالی که در دوران قبل تولید می‌شدند، با تغییراتی در نقوش و خمیره سفال همچنان روند تولید آن‌ها ادامه داشت. از جمله این گونه‌های سفالی می‌توان سفالینه‌های منقوش زیرلعاب و قلم‌مشکی‌های قرون متأخر اشاره کرد (شعبانی، ۱۳۹۴: ۱۵۹-۱۵۶)؛ اما در این دوران، سبک‌های تزئینی جدیدی نیز رواج پیدا کرد.

یکی از این سبک‌های سفالی، آبی و سفیدهای دوره صفوی است. این‌گونه سفالی در محوطه‌های اسلامی شاخص منطقه به دست آمده است. نمونه‌های قابل مقایسه آبی و سفیدهای همدان را می‌توان در مشهد (Fehervari, 2000: 281-282) و دیگر مناطق ایران (آلن، ۱۳۸۳: ۵۷) مشاهده نمود. اما یکی از گونه‌های رایج سفالینه‌های قرون متأخر منطقه همدان مربوط به سفالینه‌های منقوش روی لعاب است. این‌گونه سفالی در محوطه‌های شاخص منطقه همدان به وفور یافت می‌شود، اما به ندرت در مناطق دیگر ایران معرفی شده است. نمونه‌های قابل مقایسه با این‌گونه سفالی منطقه همدان در ذلف‌آباد فراهان (Neyestani et al., 2012: 107) و محوطه مالین (خدادوست و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۶۶) به دست آمده است.

نتیجه‌گیری

نتیجه مطالعه داده‌های سفالی دوران اسلامی حاصل از بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناختی منطقه همدان، شناسایی تعداد بیش از ۱۲ گونه سفالی شاخص است. این گونه‌های سفالی هریک با ویژگی‌های متفاوت تزئینی در دوره‌های مختلف اسلامی در این منطقه تولید می‌شدند. در کل سفالینه‌های اسلامی همدان را براساس دوره‌بندی می‌توان به سه بازه زمانی قرون نخستین، قرون میانی و قرون متأخر تقسیم‌بندی کرد. در قرون نخستین اسلامی به دلیل مطالعات محدود صورت‌گرفته، شرایط فرهنگ‌های سفالین منطقه همدان به روشنی مشخص نیست، اما براساس همین اطلاعات محدود، انواع سفالینه‌های ساده بدون لعاب، گونه منقوش گلی و سفالینه‌های اسگرافیاتو به دست آمده است. به جز سفالینه‌های بدون لعاب که احتمالاً تداوم فرهنگ‌های سفالی دوران تاریخی منطقه را نشان می‌دهد، گونه‌های بعدی نشان از تأثیرپذیری هنر سفالگری این دوران، منطقه همدان از مناطق شرقی ایران، مانند نیشابور دارد. با وجود مسیرهای تجاری و زیارتی مانند شاهراه خراسان بزرگ و عبور این مسیر از منطقه همدان، فرضیه تأثیر سفالگری قرون نخستین مناطق شرق ایران در این منطقه پُررنگ می‌شود.

دوره بعدی مربوط به سفالینه‌های قرون میانی است. سفالینه‌های این دوره در بسیاری از محوطه‌های اسلامی همدان شناسایی شده‌اند. از جمله گونه‌های سفالی این دوران می‌توان به انواع سفالینه‌های تک‌رنگ، سفالینه‌های بدون لعاب با نقوش قالبی، سفالینه‌های قلم‌مشکی، سیلوت، سفالینه‌های سلطان‌آباد، سفالینه‌های زرین فام و گونه آبی و سفید قرون میانی اشاره نمود؛ هرچند با نبود اطلاعات کافی از تولیدات سفالین منطقه همدان و عدم دستیابی به محوطه‌های کارگاهی به طور قاطع درباره گونه‌های تولیدی محلی در این منطقه نمی‌توان اظهار نظر نمود، اما با انجام مطالعات تطبیقی بر روی انواع سفالینه‌های به دست آمده می‌توان دریافت که مراکز بزرگ سفالگری قرون میانی، مانند: ری، کاشان، سلطان‌آباد و غیره در هنر سفالگری منطقه همدان تأثیرگذار بوده‌اند. به نظر می‌رسد در این دوران نیز مسیرهای تجاری و زیارتی که از مناطق فلات مرکزی عبور کرده و وارد همدان می‌شدند، عامل اصلی تأثیرپذیری هنر سفالگری این منطقه از مناطق همجوار بوده‌اند.

آخرین گروه از سفالینه‌های دوران اسلامی همدان مربوط به سفالینه‌های قرون متأخر است؛ هرچند در این دوران برخی گونه‌های سفالین دوره‌های قبلی با تغییراتی در نوع خمیره و نقش مایه‌های به کاررفته همچنان مورد استفاده قرار می‌گرفتند، اما تولید گونه‌های مانند آبی و سفیدهای دوره صفوی و سفالینه‌های منقوش روی لعاب با نقوش ناشیانه از این دوره به بعد رواج پیدا می‌کند. با وجود اینکه سفالینه‌های آبی و سفید این دوران مشابهت‌های زیادی با تولیدات مراکزی مانند کرمان، مشهد و اصفهان دارد، اما به نظر می‌رسد به دلیل اینکه این گونه‌های سفالی کیفیت پایین‌تری نسبت به نمونه‌های مشابه خود در مراکز یادشده دارند، از سنت‌های سفالگری

محلی بهره برده‌اند. وجود این سنت‌های بومی و محلی در گونه منقوش روی لعاب به خوبی دیده می‌شود. این گونه سفالی در محوطه‌های شاخص همدان به وفور یافت می‌شود؛ علاوه بر این کاربرد نقوش ناشیانه برای تزئین این گونه سفالی نشان از تولید فراوان آن در این منطقه دارد. به نظر می‌رسد از قرون متأخر به بعد در منطقه همدان تولیدات سفالی رنگ و بوی محلی پیدا کرده و انواع فرهنگ‌های سفالی به وجود آمده است. اوج این فرآیند در دوره قاجار به بعد و با پیدایش شهر لالچین دیده می‌شود. این شهر هنوز هم به عنوان بزرگ‌ترین مرکز تولید سفال در ایران شناخته می‌شود؛ مرکزی که انواع سبک‌های سفالی مختص به خود را به مناطق مختلف صادر می‌کند.

پی‌نوشت

۱. برای نمونه، کاوش محوطه‌هایی از قبیل گیان و هگمتانه جنبه‌های مختلف سفالگری در دوران پیش‌اتاریخی و تاریخی منطقه را آشکار کرده است.
۲. این نوع سفالینه‌ها در قرون میانی اسلامی به ویژه در دوره سلجوقی تولید می‌شدند.
۳. استفاده از این لعاب در قرون متأخرتر دیده می‌شود.

کتابنامه

- آقاخانی، مهدی (۱۳۹۲). «گزارش گمانه‌زنی به منظور تعیین حریم امامزاده هادی ابن علی»، همدان: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- القاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد (۱۳۸۴). *تاریخ اولجایتو*. تصحیح: مهین همبلی، تهران: علمی و فرهنگی.
- آلن، جیمز ویلسون (۱۳۸۳). *سفالگری اسلامی*. ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- بختیاری، ذبیح‌الله (۱۳۸۷). «بررسی، شناسایی و مستندسازی آثار باستانی بخش سامن شهرستان ملایر». همدان: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- بختیاری، ذبیح‌الله (۱۳۸۸). «بررسی، شناسایی و مستندسازی آثار باستانی بخش شرا و فامنین شهرستان همدان (فصل دوم)». همدان: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- بلمکی، بهزاد (۱۳۸۸). «بررسی و شناسایی باستان‌شناختی بخش شیرین‌سو و تکمیل بخش مرکزی شهرستان کبودراهنگ». همدان: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- توحیدی، فائق (۱۳۷۹). *فن و هنر سفالگری*. تهران: سمت.
- جانجان، محسن (۱۳۹۱). «گزارش بررسی و شناسایی آثار تاریخی بخش زند و مرکزی شهرستان ملایر». همدان: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- چوبک، حمیده (۱۳۹۱). «سفالینه‌های اسلامی - شهر کهن جیرفت». *مطالعات باستان‌شناسی*. دوره ۴. شماره ۱. صص: ۸۳-۱۱۲.
- خاکسار، علی (۱۳۸۷). «فصل اول کاوش‌های باستان‌شناختی مجموعه دستکند زیرزمینی سامن». همدان: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- خاکسار، علی (۱۳۸۹). «اولین فصل از پژوهش‌های باستان‌شناختی مجموعه دستکند زیرزمینی ارزانفود». همدان: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- خاکسار، علی (۱۳۹۰ الف). «دومین فصل از پژوهش‌های باستان‌شناختی مجموعه دستکند زیرزمینی ارزانفود». همدان: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).

- خاکسار، علی (۱۳۹۰ب). «فصل چهارم کاوش‌های باستان‌شناختی مجموعه دستکند زیرزمینی سامن». همدان: بایگانی اداره کل میراث‌فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- خاکسار، علی (۱۳۹۱). «سومین فصل از پژوهش‌های باستان‌شناختی مجموعه دستکند زیرزمینی ارزانفود». همدان: بایگانی اداره کل میراث‌فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- خدادوست، جواد؛ موسوی حاجی، سیدرسول؛ و پورعلی یاری گوکی، شهین (۱۳۹۴). «بررسی و مطالعه سفالینه‌های محوطه مالین؛ شهرستان باخزر». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۱۳، صص: ۱۷۲-۱۵۷.
- دژم خوی، مریم (۱۳۸۶). «نظری اجمالی به سفال قالب زده عصر سلجوقی». باستان‌پژوهی. سال نهم، شماره ۱۵، صص: ۳۱-۲۷.
- دوری، عبدالعزیز (۱۳۷۵). بغداد؛ چند مقاله در تاریخ و جغرافیای تاریخی. ترجمه اسماعیل دولتشاهی و ایرج پروشانی، تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.
- رحمانی، اسماعیل (۱۳۹۲). «کاوش و پیگردی قلعه باستانی باشقورتاران کبودرآهنگ». همدان: بایگانی اداره کل میراث‌فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- رنجبران، محمدرحیم (۱۳۸۲). «فصل دوم کاوش‌های باستان‌شناختی صحن مسجد جامع همدان». همدان: بایگانی پایگاه هگمتانه (منتشر نشده).
- رنجبران، محمدرحیم؛ و بختیاری، ذبیح‌الله (۱۳۹۲). «گزارش نهایی فصل اول و دوم، از دور چهارم کاوش‌های باستان‌شناختی تپه هگمتانه». همدان: بایگانی پایگاه هگمتانه (منتشر نشده).
- رهبر، مهدی (۱۳۹۰). «گزارش مقدماتی دومین فصل گمانه‌زنی در نهاوند به منظور شناسایی معبد لائودیسه». همدان: بایگانی اداره کل میراث‌فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- رهبر، مهدی (۱۳۹۱). «گزارش سومین فصل گمانه‌زنی در نهاوند به منظور شناسایی معبد لائودیسه». همدان: بایگانی اداره کل میراث‌فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- زارعی، محمدابراهیم (۱۳۹۱). «گزارش نهایی کاوش باستان‌شناسی شهر دوره اسلامی درگزین». همدان: بایگانی اداره کل میراث‌فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- زارعی، محمدابراهیم؛ خاکسار، علی؛ مترجم، عباس؛ امینی، فرهاد؛ و دینی، اعظم (۱۳۹۳). «بررسی و مطالعه سفال‌های دوره ایلخانی به دست‌آمده از کاوش‌های باستان‌شناسی ارزانفود». مطالعات باستان‌شناسی. دوره ۶، شماره ۲، پاییز و زمستان، صص: ۹۰-۷۳.
- شعبانی، محمد (۱۳۹۴). «بررسی الگوهای استقرار قرون نخستین اسلامی تا اواخر دوران صفوی حوزه مرکزی همدان». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه بوعلی سینا (منتشر نشده).
- شعبانی، محمد (۱۳۹۶). «گزارش کاوش اضطراری کوچه جراحان همدان». همدان: بایگانی اداره کل میراث‌فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- شعبانی، محمد (۱۳۹۷). «گزارش کاوش اضطراری محوطه میدان امام خمینی شهر همدان». همدان: بایگانی اداره کل میراث‌فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- شیروانی، زین‌العابدین بن اسکندر (۱۳۸۹). *بستان‌السیاحه*. مصحح: منیژه محمودی، جلد اول، تهران: حقیقت.
- صالحی کاخکی، احمد؛ صدیقیان، حسین؛ و منتظرظهوری، مجید (۱۳۹۱). «بررسی روند تولید آبی و سفید در ایران طی ادوار مختلف اسلامی». پژوهش هنر، سال سوم، شماره پنجم، صص: ۱-۱۳.
- کارگر، بهمن (۱۳۶۹). «گزارش گمانه‌زنی به منظور تعیین حریم امامزاده خضر همدان». همدان: بایگانی اداره کل میراث‌فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).

- کریمی، فاطمه؛ و کیانی، محمدیوسف (۱۳۶۴). هنر سفالگری دوره اسلامی ایران. وزارت ارشاد اسلامی، چاپ اول، تهران.
- کلایس، ولفرام (۱۳۸۵). «معماری بنای مغولی بر روی دیوار ساسانی کنار رودخانه». مجموعه بیستون: کاوش‌ها و تحقیقات سال‌های ۷-۱۹۶۳. به‌کوشش: ولفرام کلایس و پیتر کالمایر، ترجمه فرامرز نجدسمیعی، تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری. صص: ۲۸۵-۲۳۲.
- گروه، ارنست (۱۳۸۴). *سفال اسلامی*. ترجمه فرناز حائری، تهران: کارنگ.
- محمدی، مریم؛ و شعبانی، محمد (۱۳۹۵). «معرفی و تحلیل سفالینه‌های دوران اسلامی محوطه زینوآباد-بهار». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. شماره ۱۱، صص: ۱۵۰-۱۳۵.
- مرتضایی، محمد (۱۳۸۳). «گزارش مقدماتی نخستین فصل کاوش‌های باستان‌شناختی در محوطه جرجان». گزارش‌های باستان‌شناسی (۳). تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری. صص: ۱۸۸-۱۵۵.
- نظری‌ارشد، رضا (۱۳۸۶الف). «پروژه بررسی و شناسایی باستان‌شناختی بخش جوکار و مرکزی شهرستان ملایر». همدان: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- نظری‌ارشد، رضا (۱۳۸۶ب). «پروژه بررسی و شناسایی باستان‌شناختی شهرستان کبودرآهنگ (فصل دوم)». همدان: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- نظری‌ارشد، رضا (۱۳۹۱). «بررسی، شناسایی و مستندسازی تکمیلی آثار باستانی شهرستان همدان (بخش مرکزی) و شهرستان تویسرکان». همدان: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- هژبری، علی (۱۳۸۵). «گزارش توصیفی مقدماتی کاوش لایه‌شناختی شبستان مسجد جامع همدان». همدان: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- هژبری، علی (۱۳۸۹). «بازنگری تعیین عرصه و حریم محوطه تاریخی هگمتانه». همدان: بایگانی اداره کل میراث فرهنگی استان همدان (منتشر نشده).
- همتی‌ازندریانی، اسماعیل؛ خاکسار، علی؛ و شعبانی، محمد (۱۳۹۶). «بررسی و تحلیل سفال‌های دوره اسلامی مجموعه معماری دستکند زیرزمینی سامن ملایر». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. شماره ۱۳، صص: ۲۰۶-۱۸۹.
- Caldwell, J. R. (1967). *Investigation Tal-i-Iblis Illinois State Museum Preliminary Reports*. No. 9, Springfield: Ill.
- Department of Ceramics and Ethnography, London.
- Fehervari, G. (2000). *Ceramics Of The Islamic Word In The Tareq Rajab Museum*. I. B Tauris Publishers London, New York.
- Haddon, R. A. W. (2011). "Fourteenth century fine glazed wares produced in the Iranian world, and comparisons with contemporary ones from the Golden Horde and Mamlūk Syria/Egypt". Ph.D. Thesis, SOAS, University of London.
- Hobson, R. L. (1932). *A Guide to the Islamic Pottery of the Near East*. British Museum,
- Lane, A. (1939). "The so-called "Kubachi" wares from Persia". *The Burlington Magazine for Connoisseurs*. 75 (439). pp: 156-7, 160-3.
- Luschet-Schmeisser, I. (1996). "Die Keramik aus dem Mongolischen Gebäude", In eds W Kleiss and P Calmeyer, Bisitun. *Ausgrabungen und Forschungen in den Jahren*

1963-1967. *Teheraner Forschungen* 7, Berlin: Gebr, pp: 221-40.

- Neyestani, J.; Hatamian, M., J. & Sedighain, H. (2012). "Does Sultān Abād Pottery Really Produced in Sultān Abād?". *Humanities*, Vol 19(3). pp: 95-109.

- Treptow, T. (2007). *Daily Life Ornamented the Medieval Persian City of Rayy*. Chicago: The Oriental Institute Museum of the University of Chicago.

- Watson, O. (2004). *Ceramics from Islamic Lands*. Thames & Hudson Ltd, London.

- Weiss, H. & Young, T. C. Jr. (1975). "Merchants of Susa: Godin V and plateau-lowland relations in the late Fourth Millennium B.C.". *IRAN*, 10: pp:1-17.

- Whithcomb, D. S. (1973). *Before the Roses and Nightingales Excavations at Quasr i Abu Nasr Old Shiraz*. The Metropolitan Museum of Art, New York.

- Wilkinson, C. U. (1973). *Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period*. The Metropolitan Museum of Art, New York.

- <https://www.freersackler.si.edu/>

- <https://www.metmuseum.org/>

- <https://www.vam.ac.uk/>

